

Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език
Българска академия на науките
София

Агломеративни форми при мъжколични имена в извори от XVI–XVIII век

Богатата научна литература за прехода от синтетизъм към аналитизъм в историята на българския език отделя съществено място на проблема за наличието на добре запазени и широко представени в различни говори обща родително-винителна и дателна форма при съществителните собствени и имена на лица от мъжки род в единствено число (Кочева 2010; Stoykov 1968). Тези падежни облици са колкото реликтни, доколкото възпроизвеждат синтактичните модели на старобългарския родително-винителен и дателен падеж, толкова и реално съществуващи, доколкото налагат словоизменителен механизъм, водещ до разрастване на самия модел извън неговите естествени езикови и граматически граници (например наличието на родително-винителни облици при мъжколични мохамедански имена или тяхното осмисляне като членна форма в някои западно- и южнородопски говори). Но докато наследените от старобългарски падежни модели на мъжки собствени имена с окончания *-a*, *-я*, *-у* (<- $\bar{\alpha}$), *-у* (<- $\bar{\alpha}\bar{y}$) са по-разпространени, окончанията за косвен падеж на *-те*, *-та*, *-ти* са формално и географски ограничени. Според съвременната диалектоложка литература те се срещат в различни комбинации или самостоятелно в дупнишкия, благаевградския, пиянешкия, кюстендилския говор, ограничено в македонските говори (Stoykov 1968: 31; Стойков 1993: 156, 158, 160, 229; Умленски 1965: 87–88; Холиолчев 1986: 78) и само при мъжколични имена с окончание *-о* или *-е* в основна форма. Според лингвогеографските данни на Българския диалектен атлас форми с оконча-

ние *-me* са регистрирани в Брезнишко, Пернишко, Кюстендилско, Радомирско, Станкедимитровско, Самоковско, Елин-Пелинско, Ихтиманско, наред с по-ограничени регионално противопоставяния на формите *-me/-mi* и контакти между падежни флексии и членни форми от типа *казах на Йованата* (БДА 1974: 142; карта № 183). В изследванията си върху банатския говор Ст. Стойков въвежда термина агломеративен падеж като обобщено название на общия косвен (сборния, обектния, *casus generalis obliquus*) падеж, влизащ в опозиция с именителния (субектния, правия, *casus rectus*) падеж в двучленни падежни системи (Стойков 1967: 181; Стойков 1993: 100). Въпреки че този термин визира синхронна съвременна диалектна ситуация, поради неговото установено приложение по отношение на изследваните мъжколични форми ще го използвам и към диахронния материал.

Целта на настоящата работа е да приведе данни за съществуването на форми с окончанията *-ta*, *-te*, *-ti* при антропоними за мъже в писмени паметници от XVI век насетне; да разгледа морфо-синтактичния и семантичния статус на имената и да провери ареалното им разпространение, доколкото това е възможно да се извърши по писмени текстове. Без да е специална теоретична цел, в работата неизбежно ще бъдат засегнати съществуващите досега мнения за произхода на изследваните форми. При това трябва да се отбележи, че съвсем закономерно проблемът е разглеждан предимно от позициите на историческата морфология и диалектологията, а не толкова от гледище на имената като антропонимичен тип (Ковачев 1987: 150–151), което влиза в известно противоречие с избраните тук източници – помениците и записите в ръкописите, тъй като от своя страна те са потенциален извор именно за българската историческа антропонимия.

Събраният изворов материал се разпределя по следния начин¹:

Боянски поменик, започнат от сръбския книжовник Йов Шишатовач още в края на XVI век в Драгалевския манастир и допълван по-късно: *раба бѣѣа станкѣоте* (Станчева, Станчев 1963: 32) – името е поместено сред имената на избрани господари, боляри и ктитори от София; след поменалната формула, изискваща родително-винителна форма, в раздела за мирски лица стоят имената *Ралеѣте*, *Герѣоте*, *Пенѣоте*, *Станкѣоте*, *Нешѣоте* (Станчева, Станчев 1963: 42, 44, 45), *Петѣоте*, *Панѣоте*, *Квиѣоте* (Станчева, Станчев 1063: 91, 99, 104), като някои от посочените форми се повтарят по няколко пъти, а същевременно са регистрирани и основните форми, от които са образувани:

¹ Статията се позовава на лично събран материал от определен кръг използвани източници, поради което няма претенцията да е изчерпателна по отношение на агломеративните форми. Пълното им ексерпирание от поменици, записи в ръкописи, турски регистри и др. следва да бъде част от проблемите на българската диахронна антропонимия в по-широк план.

Рале, както и формата раба бжѣ Ралета, Коѡw, Герго. Някои от изписаните собствени имена са идентифицирани като излезли от ръката на съставителя сърбин и следователно са ранни (Станчева/Станчев 1963: 13).

Кокалянски (Урвишки) сборник от първата половина на XVII век, ръкопис ЦИАИ № 368 (*Своден каталог* 1982: 193): село алъино, поменн гн раба своего петкоте (л. 5б); помънн гн васкоте (6б); помънн гн раба сн петкоте (8б); пнса блговенн нгнатъ щца мнтроу матн недела подроужне недела стончотн подроужне елена (8а); пнса пѡ щца сн крѣте н велоте пѡ нехроте (10б); на л. 7а е регистриран антропонимът радота без свързан текст. Особено достойнство на поменалната част от Урвишкия сборник е точната географска локализация на имената, а в отделни случаи и тяхната хронологическа ориентираност. Така например вторият запис принадлежи към група записи от с. Лозен, третият към тези от с. Бистрица, а последният е извлечен от лист с имена от град София и е отбелязана годината зрнг (1645). Това е един от ранните записи в първата част на ръкописа, функционирала като поменик. Както е известно, Кокалянският сборник е създаден специално за храмова употреба в манастира «Св. Архангел Михаил» до с. Кокаляне и е представителен за книжнината и езика на Софийския регион.

Кремиковски поменик триптих с пластове от втората половина на XVI век и началото на XVII век, приготвен специално за храма «Св. Георги» и съхраняван в Кремиковския манастир: Згороте, Доброте, Петкоте (4 пъти), Събокоте, Станкоте, Влъхоте, Ароте, Ненчоте (Паскалева 1971: 452–454). Издателката и изследователката на паметника К. Паскалева основателно обръща специално внимание на две редки мирски имена, засвидетелствани само в агломератив: Згороте < Згоро, Згъро (изведено според нея от гръцкото име Ζυούρος) и Ароте < (изведено според нея от еврейското име Аרוןъ, което в съкратен вид наистина би могло да даде Аро (Паскалева 1971: 445).

Ръкописно евангелие ЦИАИ № 1569 от втората четвърт на XVI век, постъпило от Бобошевския манастир, в което са съхранени записи на дарители: Цветанъ Мнтревъ пнса щца Мнтрете .ѣ. аспрн н матн Юна .ѣ.; Пнса Станчѡ себе .ѣ. парн н стѡпаннца Нерача .ѣ. парн н снна Гвурчѡте .ѣ. парн; Пнса Спсе .г. аспрн н снна Петърте. пнса Веслоте, пнса Нввана; Цветанъ пнса .г. аспрн н щца ѣроте .в. парн (Опис ЦИАИ 2009: 83).

Катасник за Черепишкия манастир «Благовещение на св. Богородица» от 1682 г., ръкопис НБКМ № 292, засвидетелства рядко агломеративи, но и тук в помен от с. Заселе² на л. 25б е фиксиран записът пѣннколоѣтъстаѣѣ ѡвбретеѣпѡ.ѣнѣреѣполовакъѣѣѣмѣкъ.

² Заселе днес е село в община Своге, Софийска област, отстоящо на около 45 км от София.

Двата Слеченски поменика, съхранявани под инвентарни номера НБКМ № 1015 (от втората половина на XVI век) и НБКМ № 1016 (започнат през 1792 и допълван до 1832 г.), не познават агломеративни форми, с изключение на спорния облик Деспотѣ на л. 41б като лично име от сѣла Мренога³ във втория, по-късния Слеченски поменик (*Своден каталог* 1982: 139, 254). Двата поменика изобилстват с лични имена, окончващи на *-e*, които не се променят в обектна позиция, сравни от НБКМ № 1015 помѣни бѣ рнстѣ, трѣпѣ. В същия паметник на л. 22б се споменава еромонаха павлѣта, чието име се въвежда след формулата Помѣнигнѣдѣшеѣрабѣсвоѣ и следователно следва да се схваща като агломератив (родително-внителна форма). От НБКМ № 1016 са признатите Дамѣ, Костѣ, Мнтрѣ, Стонѣ, Тодорѣ, Трпѣ, Транѣ и др.

В поменици от Македония според наличните досега публикувани материали също са засвидетелствани агломеративни форми: в триптих от началото на XVII век от Полошкия манастир «Св. Георги» – Ъвѣта, Вълѣта, Ъвѣта, Трѣпѣта, Бонѣта, Ннѣта, Мнтрѣта, Грѣдѣта, Сталѣта, Белѣта, Петрѣта, Мнѣта (Гергова 2006: 92–107); в триптих от XVII век от неизвестен македонски манастир се срещат Вълѣта, Белѣта, Нарѣта, Лѣта (Гергова 2006: 136–143). Тези форми напълно се съгласуват с изнесените и коментирани от А. Селищев форми в паметници от манастира в Слече «Св. Йоан Предтеча», най-ранните от които са от първата половина на XVI век, например посочените като винителни форми Вонѣта, Ннѣта и особено рядкото Дѣклѣта, което свидетелства, че окончанията се свързват и с неславянски именни основи (Селищев 1933: 47, 53, 61).

Още през третата четвърт на XIX век Ст. Новакович привежда обилен антропонимичен материал от сръбски писмени паметници в именителна форма с окончание *-та*, тип Банѣта, Боѣта, Вѣта, Дрѣта, Нѣта, Ранѣта, Ралѣта, които в акузатив добиват *-у* окончание, но така също имена с именително окончание *-e*, *-че*, които в същата позиция се маркират от окончанието *-та*: Нованѣ – Нованѣта, Новѣ – Новѣта, Мнрѣ – Мнрѣта, Ннѣ – Ннѣта, Пѣ – Пѣта, Пѣ – Пѣта, Радѣ – Радѣа и Радѣта, наред с основната форма Радѣта, която закономерно се падежува Радѣта в обектна функция (Novaković 1875: 43, 81, 86, 90–93).

Макар и неизчерпателен, изворовият материал дава достатъчно основание да се твърди, че така наречените от съвременна гледна точка агломеративни форми при собствени имена в м. род, които днес са типични за ограничени

³ Село Мренога днес се намира в община Демир Хисар в Република Македония. В епохата на Османската империя то е спадало към Битолската кааза и е имало изцяло български етнически характер на населението. Споменато е от А. Селищев в изследванията му върху Слеченските паметници (Селищев 1933: 63).

говори в Западна България, са съществували в говоримия език през XVI век като напълно завършена категория. Това се доказва от факта, че флексивния родително-винителен маркер *-te* и дателния *-ti*, както и окончанието *-ta* в субектна и обектна функция получават предимно мирски имена, докато за лица от клира те остават нетипични. При последните родително-винителната форма на *-a*, *-я* е напълно запазена като белег на нормативна престижност. За сравнение може да се приведе следният пример. Засвидетелстваните имена в приписки на български книжовници до и през XV век включително не познават примери за изследваните агломеративни форми. При тях редовното окончание *-a*, *-я* за родително-винителен падеж обхваща мъжки собствени имена с разнообразни именителни окончания *-nn*, *-nie*, *-o*, *-yo*, консонант (тип Васннн – Васнннн, Антоннн – Антоннн, Гръдо – попа Гръдд, Банчо – таха граматнка Банча, Гръбддннн – Гръбддннн), а мъжките имена с окончание *-a* (*-я*), *-ta* запазват разликата между винителен и родителен падеж (Тнхота – Тнхотѣ, Варнава – Варнавѣ във вин. падеж, Драгына – Драгыне за род. падеж)⁴. Маркар и рядко, според приведените данни от помениците и бележките окончание *-te* приемат и имена от чужд произход, възприети по говорен път, или традиционни християнски имена в тяхната онароднена и съкратена форма. Следователно изследваните форми са маркирани като народно-разговорни по статус и типични за определена територия. Писмените паметници не могат да очертаят точен ареал на разпространението им, но позволяват да се направи изводът, че много широка територия на българския езиков запад е била обхваната от явлението. Неравномерното проявление на тези форми в различни паметници, свързани със Западна България, не може да бъде доказателство за пълната им липса в говорите на областите, чиито антропонимичен и диалектен словен фонд е отразен в тях, но е факт, който трябва да бъде взет под внимание при изследване на явлението. Така например Етрополският поменик и Погановският поменик не съдържат нито една агломеративна форма (*Своден каталог* 1982: 170; Билярски 1990–1991). В говорите на тези населени места и днес такива форми не съществуват. Обратното, в някои случаи синхронен и диахронен материал съвпадат дори на равнище на отделното населено място: например с. Бистрица, Софийско, от Кокалянския сборник

⁴ Изводите се основават на базата на лична екскерпция на всички антропоними, засвидетелствани в приписки и бележки на книжовници според първия том на корпуса *Бележки на българските книжовници X–XVIII в.*, т. 1: X–XV в. Мъжки имена с наставка *-ta* с хипокористична или деминутивна семантика в този корпус са редки: Тихота от Болонския псалтир, XIII век; Драгота в Изборен апостол от XIII. Н. Ковачев правилно разглежда наставката от съвременна гледна точка като *-ota* (фактически комбинация на два суфикса *-o-*, *-ta-*) и привежда още по-ранен пласт с името Енравота, син на Омуртаг (Ковачев в 1987: 141). Словообразуването на последния антропоним според нас обаче остава спорно.

и маркирането на селото в Българския диалектен атлас, макар и с наличие на дативно окончание (БДА 1974: 142). Изследваният материал предоставя обилни примери за употребата на агломеративи с окончание *-me*. Забележително е, че още в този ранен етап окончанието придобива обобщен характер на косвен падеж, тъй като се употребява и в дателна функция, сравни от ръкописното евангелие ЦИАИ № 1569 опозициите след глагола пѣсатн в контекстово значение ‘пиша, отбелязвам помен за някого’ – пнса себе, но пнса снна Γωρϋωτε и др. Единични фиксации има дативното окончание *-mi*, като в единствения пример в записва от с. Бистрица в Кокалянския сборник двете дативни окончания *-8* и *-тн* съжителстват (щца мнтрѣу – стонѣотн), при това при пълна нерелевантност на падежната флексия в останалите имена от словното обкръжение. Окончанието *-ma* от своя страна действа като именително и обектно, сравни тип Ралета, Павлета; закономерно в някои македонски поменици то допълнително се падежува както имената от мъжки и женски род с окончание *-a* и производни (тип Новѣта – Новѣтѣу). Обобщените факти налагат засвидетелстваните форми с окончания *-me*, *-mi*, *-ma* да се разглеждат като генетически свързани и производни от една обща именна парадигма, независимо от това, че днес тази хипотетична парадигма се е разрушила и няма говор, в който тя да съществува в пълен вид. На практика това означава, че окончанията имат общ генезис. Това автоматически изключва хипотезата по произход те да са свързани с членната форма. Осмислянето на някои от тези форми като членувани е късен диалектен процес. Не бива да се забравя също, че в помениците и записите именните окончания се срещат в устойчиви формули, т.е. те повтарят синтактични отношения, но ги изразяват с други, различни от най-типичните старобългарски окончания за имена от мъжки род. Фактът, че окончанията изживяват процес на смесване на синтактичните си функции, показва, че те се подвеждат под среднобългарските промени в именните склонитбени типове, където също настъпват изравнявания и смесвания. Затова най-убедителна изглежда хипотезата, изразена най-напред от Л. Милетич⁵, за връзката на именните мъжколични окончания *-ma*, *-me*, *-mi* със старобългарското *-nt*- склонение. В съвременното езикознание въпросът за съдбата на консонантните *-nt*- основи е разгледан обстойно от А. Тотоманова (2009: 124–130). Авторката доказва по категоричен начин, че тяхното първично, прастаро значение е деминутивното и че те са се свързвали с прости корени без оглед на семантиката им. Изконният семантичен признак умалителност е първопричината за използването на *-nt*- именната парадигма

⁵ Кратък преглед на мненията и библиография се съдържа в цитирания труд на Ив. Умленски, където въпросът е разгледан в параграфа *Членуване на съществителните имена* (Умленски 1965: 86–88).

в словообразуването на мъжколични имена на *-o*, и *-e*, окончанията за които вероятно също имат първичен деминутивен или хипокористичен смисъл. Деминутивният признак със сигурност е бил общославянска черта, специфична семантична натовареност на индоевропейската наставка *-nt-* в славянските езици. По отношение на личните имена постепенно той е придобил ареални ограничения във формообразуването. Парадигмата *-ma* (им. и вин. п. мн. ч.), *-te* (род. и мест. п. ед. ч.) и *-mi* (дат. п. ед. ч.) се съхранява в южнославянския говорен ареал. А. Тотоманова сочи данни за сръбски и словенски, които може да се добавят към данните от македонските и българските паметници и диалекти. Ограничени примери за окончание *-ma* при имената има и в стари руски паметници (Тотоманова 2009: 128–129).

Най-вероятно имена от мъжки род с флексивни маркери от *-nt-* основите са прастар антропонимен тип *nomina deminutiva* и *meliorativa*. До XIV–XV век в българската преписваческа традиция те са засвидетелствани с единични примери на фона на преобладаващите агионими на книжовниците и преписвачите (на практика само с общата именително-винителна форма за множ. число на старите имена от среден род на *-nt-* основите *-ma*, която лесно е могла да се преосмисли като словообразователен суфикс поради съвпадението на формите в субектна и обектна функция при имената от среден род). Те зачестяват едва когато се появяват помениците като жанров тип (да не забравяме, че първият български поменик е Боянският, ако не включваме именния пласт в Палаузювия препис на Борилювия синодик от XIV век, който в тази си част функционира именно като поменик), повишава се броят на запазените и се обогатява стилистиката на преписваческите бележки и записи. Още през XVI век те вече са типични народно-разговорни именни форми за Западна България.

Съкращения

НБКМ – Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ в София.

ЦИАИ – Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия.

Библиография

- Билярски Ив., 1990–1991, *Погановският поменик*, „Годишник на Софийския университет Св. Климент Охридски“, т. 94–95 (4).
- БДА, 1974: *Български диалектен атлас*, т. 3, ч. 1: *Югозападна България*, ред. Ст. Стойков, София.

- Гергова И., 2006, *Поменици от Македония в български сборки*, София.
- Добрев Ив., 1982, *Старобългарска граматика. Теория на основите*, София.
- Ковачев Н., 1987, *Българска ономастика. Наука за собствените имена*, София.
- Кочева-Лефеджиева А., 2010, *Народната основа на старобългарския език (върху материал от реликнтното склонение в българските диалекти)*, Дисертация, София.
- Опис ЦИАИ, 2009: Христова, Б., Мусакова Е., Узунова Е., *Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт*, т. 1: *Библейски книги*, София.
- Паскалева К., 1971, *Триптих с поменик от Кремиковския манастир*, „Старобългарска литература”, кн. 1.
- Своден каталог*, 1982: Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог*, т. 1, София.
- Селищев А. М., 1933, *Македонские кодичи XVI–XVIII вв. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии*, София.
- Станчева М., Станчев С., 1963, *Боянски поменик*, София.
- Стойков Ст., 1967, *Банатският говор*, София.
- Стойков Ст., 1993, *Българска диалектология*, София.
- Тотоманова А., 2009, *Из историята на българския език*, София.
- Умленски Ив., 1965, *Кюстендилският говор*, [= Трудове по българска диалектология, кн. 1], София.
- Холиолчев Х., 1986, *Падежни форми в българските диалекти*, [в:] *Българските народни говори. Поредица «Знания за езика»*, т. 6, съст. Е. Георгиева, Н. Тодорова, София.
- Христова Б., Караджова Д., Узунова Е., 2003, *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, т. 1: X–XV век, София.
- Novaković St., 1875, *Srpski spomenici XV–XVIII vjeka*, „Glasnik Srpskog učnog društva”, 13 (knj. 35).
- Stoykov St., 1968, *Nominale Kasusformen in der Bulgarischen Sprache*, „Die Welt der Slaven”, Bd. 13, № 1.

Summary

Agglomerative forms of male proper names in written sources from the 16th–18th cc.

The article aims at revealing the existence of the so-called agglomerative forms of male proper names in a diachronic aspect on the basis of the collected material, mostly taken from beadrolls and marginal notes in different manuscripts, where the names of believers find their appropriate place. The research presented in the article complete the contemporary dialectological database in terms of anthroponomy, shed new light on the western geographical location of these names, and provide grammatical and semantic explanations.

Keywords: sources for diachronic anthroponomy, case relics, proper Slavonic names.